

УДК : [728.83:930.2:908](477.5)

М. М. Будзар

ДВОРЯНСЬКА СІЛЬСЬКА САДИБА ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ ХІХ СТОЛІТТЯ У СУЧАСНИХ ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

У статті розглянуто дворянську сільську садибу на землях Лівобережної України як об'єкт досліджень українського історичного краєзнавства 2000-х років. Автором проаналізовані основні напрями та наслідки діяльності істориків-краєзнавців, котрі вивчають проблему функціонування дворянської садиби ХІХ століття у контексті вітчизняної регіоналістики, визначені перспективи наукових розвідок із зазначеної проблеми.

Ключові слова: дворянська садиба, Лівобережна Україна, історичне краєзнавство, культурна спадщина.

Статья рассматривает дворянскую сельскую усадьбу на землях Левобережной Украины как объект исследований украинского исторического краеведения 2000-х годов. Автором проанализированы основные направления и результаты деятельности историков-краеведов, изучающих проблему функционирования дворянской усадьбы ХІХ века в контексте отечественной регионалистики, определены перспективы научных разысканий по этой проблеме.

Ключевые слова: дворянская усадьба, Левобережная Украина, историческое краеведение, культурное наследие.

The article focuses on the manorial estate on the lands of the Left Bank Ukraine as the object of the ukrainian Regional Studies in 2000 jars. The author has analyzed the main tendencies and results of the investigators, studying the problem of functioning of Manorial Estate in the context of the national regional studies, as well defined the prospects of the scientific research on this problem.

Key words: manorial estate; the Left Bank Ukraine Region; historical region studies; cultural heritage.

Постановка проблеми. Тенденції до вивчення історичного досвіду людської діяльності як цілісного явища, до використання у практиці соціогуманітарного знання методологічного інструментарію «історії повсякденності» активізують увагу до історико-культурних феноменів, чия багатшаровість уможлиблює системні узагальнення поза межами фактологічних завдань. Одним з таких феноменів є дворянська сільська садиба як продукт «імперського періоду» української історії (у межах «довгого» ХІХ століття – з 1780-х до початку 1910-х років).

Як багатокомпонентний комплекс, дворянська садиба (враховуючи інші варіанти вживання дефініції – «маєток», «селитьба», «фільварок») надає матеріал для міждисциплінарних досліджень з історії України, етнології, історії культури, економічної історії, соціальної історії, мистецтвознавства тощо. Історичне краєзнавство як синтетична галузь знання, споріднена з регіональною історією, має значні можливості для характеристики дворянської (поміщицької) садиби в українських землях у комплексі істотних ознак. Саме у краєзнавчій науковій практиці конкретизуються культурно-історичні категорії, мікроісторія «... найбільш ґрунтовно розкриває поняття історичної пам'яті, [...] історичного досвіду [4, с. 34]».

Аналіз актуальних досліджень. Розгляд загального стану вивчення питання дворянської садиби (панського маєтку) дозволяє дійти висновку про те, що у вітчизняній науці сформована традиція розглядати цей феномен не стільки як самостійний об'єкт наукового аналізу (зразком такого підходу до сьогодні залишаються праці Г. К. Лукомського [8]), скільки як «матеріал» для розв'язання конкретної наукової проблеми – реконструкції процесів соціально-економічного розвитку українських земель, характеристики ролі дворянства у життєдіяльності соціуму, аналізу образно-стильових типів палацово-паркового будівництва. Така ситуація характерна й для наукових розвідок 2000-х років (роботи Н. С. Барабаш, О. С. Петренка, Н. Р. Темірової, Л. С. Шевченко та інших) [1]. Але водночас можна помітити тенденцію до відновлення комплексного аналізу дворянської садиби, що відбилася у дисертаціях і фахових статтях

історичного та історико-культурологічного спрямування (О. Ю. Бір'ова, М. М. Будзар, Н. М. Товстоляк) [2; 14; 15]. Актуальним у цих роботах визнається історико-краєзнавчий ракурс вивчення дворянських маєтків, наголошуючи на ефективності якого, Н. М. Товстоляк зазначає, що «... організація таких досліджень має значення не лише для розвитку історичної науки, але й для розвитку краю [14, с. 197]». Тому першочерговим завданням має стати узагальнення досвіду, накопиченого у царині вітчизняного краєзнавства з проблеми вивчення дворянської садиби як оригінального продукту історичного розвитку українських земель, та подальша розробка методики історико-краєзнавчого дослідження садибних комплексів різного гатунку. Це, безумовно, сприятиме оновленню методології історико-краєзнавчої роботи у цілому, що, за висновками науковців, є нагальним питанням краєзнавства як науки [6, с. 221].

Мета статті. Виявляється доцільним характеристика стану сучасних історико-краєзнавчих досліджень у регіоні, де впродовж ХІХ століття садиба була типовою формою виконання актуальних для українського дворянства політико-економічних і соціокультурних завдань – Лівобережній Україні – задля визначення перспектив оптимізації таких розвідок, удосконалення їхнього науково-практичного апарату.

Виклад основного матеріалу. На початку ХХІ століття, в умовах концептуального, методологічного, структурного оновлення вітчизняного історичного краєзнавства, садибно-маєткова проблематика, за традицією, сформованою у попередні часи, не залишається поза увагою краєзнавців-аматорів та істориків-фахівців Полтавської, Сумської, Харківської, Чернігівської областей, але не є однією з провідних у їхніх дослідницьких зацікавленнях.

Краєзнавцями, чия наукові пошуки спрямовані передусім на вивчення історії конкретного населеного пункту, дворянська (поміщицька) садиба нерідко розглядається лише як необхідна ланка у реконструкції «біографії» села (власницького містечка). Садибі як оригінальному соціокультурному утворенню увага приділяється зазвичай тоді, коли її власники належали до кола інтелектуальної еліти та вона функціонувала як

помітний культуротворчий осередок, або тоді, коли на території маєтку було розбудовано значний палацово-парковий комплекс, до певної міри збережений до нашої часу і принадний до відновлення й музеєфікації.

Завдяки праці таких чернігівських та полтавських краєзнавців, як Г. Ф. Гайдай, Б. С. Ванцак, В. В. Кішик, С. І. Обуховський, О. А. Савон, Л. В. Студьонова та інші [3], по-новому висвітлений історичний шлях відомих садибних культурних центрів і таких, чия історико-культурна значимість раніше замовчувалася.

Приміром, краєзнавець Г. Ф. Гайдай (довгий час – головний зберігач Прилуцького краєзнавчого музею) вивчав історію таких садиб Прилуччини, як Сокиринці Галаганів, Линовиця де Бальменів, Заїзд Горленків, визначив на карті Прилук місце, де колись знаходилася садиба П. П. Білецького-Носенка, прагнув відновити її. Педагог й краєзнавець М. П. Тесля ще 1983 року виступив ініціатором заснування громадської організації «Паліцинська академія» – правонаступниці одного з перших садибних культурних осередків – «Попівської академії» О. О. Паліцина (у селі Попівка, тепер у складі села Залізняка) [13]. Це об'єднання успішно діє й досі. Його діячі, краєзнавці, художники, журналісти Сумщини, не тільки пропагують спадщину О. О. Паліцина, але й розвивають справу вивчення історії та культури рідного краю.

З середини 1990-х до початку 2000-х років плідним стало співробітництво краєзнавців з істориками-фахівцями, коли на підставі краєзнавчих розвідок реконструювалися факти з історії садиб, які раніше не були предметом вивчення. Зокрема, лубенський краєзнавець Б. С. Ванцак, котрий повернувся українській спільноті ім'я меценатки-музейниці К. М. Скаржинської, співпрацював з полтавським істориком О. Б. Супруненко, завдяки чому маєток Скаржинських Круглик під Лубнами був представлений як музейний осередок [12]. Прилуцький краєзнавець О. А. Савон запропонував комплексну характеристику садиби Киселів у селі Дідівці під Прилуками [11], що пов'язана з життям і діяльністю І. М. Костомарова. Цей матеріал був використаний у енциклопедичному довіднику «Микола Костомаров: віхи життя і творчості» (2005).

Водночас постає цілий ряд проблем, пов'язаних із вивченням як історії окремих садиб, так і системи маєткових комплексів, що колись існували у одному або сусідніх повітах однієї чи кількох губерній. Активізація краєзнавчих досліджень садиб, що були споріднені родинними зв'язками та, у першу

чергу, духовно-інтелектуальними зацікавленнями власників, відповідатиме загальній тенденції осучаснення методології вітчизняної історичної науки шляхом застосування сітьового/мережевого підходу у сфері інтелектуальної історії. Зокрема, І. І. Колесник висунула пропозицію вивчати родинні «культурні гнізда» як один з варіантів «інтелектуальних співтовариств», що використовувалися для «... легітимації саме українських форм розумово-освітніх практик в імперському культурному дискурсі [5, с. 170]». Доречно відмітити, що у кожному з «культурних полів», утворених родинно-сусідськими та інтелектуально-світоглядними взаєминами, на певному відрізкові історичного часу домінували одна-дві садиби, що діяли як визначні культурні осередки. Приміром, на Лівобережжі з 1780-х до 1820-х років це були Попівка О. О. Паліцина, Обухівка Капністів і Кибинці Д. П. Трошинського, у першій третині XIX століття – Яготин М. Г. Репніна, впродовж 1840 – 1880 років – Качанівка за часів Г. С. Тарновського, В. В. Тарновського (ст.) та В. В. Тарновського (мол.) та Сокиринці Г. П. Галагана.

Аналіз функціонування кількох дворянських садиб в одній «інтелектуальній мережі» передбачає проведення генеалогічних розвідок, традиційно вживаних у реконструюванні «особистісної» історії панських маєтків. У історико-краєзнавчих дослідженнях 1990–2000 років (роботи В. В. Коротенко, В. В. Кузик, В. В. Томазова та інших) для проведення такого аналізу лише частково використовується генеалогічний матеріал, що його надають садиби лівобережних можновладців. Зразками існування «сітьових» генеалогічних зв'язків між садибами є хоча б такі «ланцюжки»: маєтки у власницьких містечках Яготино (К. Г. Розумовський, пізніше – М. Г. Репнін (Репнін-Волконський) і Диканька (Кочубей), у селах Згурівка (А. В. та П. А. Кочубей), Вороньки (М. А. Кочубей та О. С. Кочубей, уроджена Волконська) на землях Полтавської та Чернігівської губерній; садиби у селах Мосівка (Т. Г. Волховська, уроджена Корбе), Линовиця (П. А. де Бальмену як весільний посаг від О. Ф. Башилова та М. Г. Башилової (у дівоцтві – Корбе), Вейсбахівка (М. І. Корбе, потім – І. М. Корбе) Пирятинського та Прилуцького повітів Полтавської губернії тощо. Розширення краєзнавчих вивчень у цьому напрямі зробить спроможним комплексний розгляд історичної еволюції садиб Лівобережної України від розбудови на межі XVII–XVIII століть до руйнування чи поступового занепаду впродовж першої половини XX століття.

Однією з дослідницьких ділянок краєзнавства, яка потребує першочергової уваги, є аграрна історія поміщицької садиби Лівобережної України, що майже не висвітлюється у роботах краєзнавців-аматорів, але викликає усе більше зацікавлення фахівців у галузях історичного краєзнавства, регіональної історії. Як об'єкт історико-краєзнавчих досліджень господарство поміщицьких садиб Лівобережжя репрезентоване у ґрунтовній розвідці Н. М. Товстоляк [15], Т. Ф. Литвинова пропонує розглядати господарчу діяльність осіб з кола лівобережної дворянства як таку, що забезпечувала «...процес формування як єдиного територіального, господарського, культурного простору України, так і української національної самосвідомості [7, с. 50]».

Насправді, хоча б поверхневе звернення до довідкової літератури початку ХХ століття дозволяє дійти висновку, що на межі ХІХ–ХХ століть у різних повітах Полтавської, Харківської, Чернігівської областей як успішні економії функціонувало багато поміщицьких маєтків, чия продуктивна господарська діяльність визначала рівень культури аграрного виробництва у цьому регіоні (приміром, тільки у сусідніх Прилуцькому повіті Полтавської губернії та Борзнянському повіті Чернігівської губернії у маєтку О. О. Мусіної-Пушкіної «Срібне» під пашнею було 2 400 десятин землі, застосовувалося три типи сівозміни – десятипільна та дві шестипільні, діяв кінний завод, спиртовий завод щорічно виробляв продукції на суму більше ніж 40 тисяч рублів, в економії В. А. Тарновського у селі Озеряни («Озерянське») оброблялося 1000 десятин землі, була запроваджена десятипільна сівозміна, поблизу Ічні Парафіївська економія давала оборот близько 500 тисяч рублів річних, у маєтку Є. В. Забіли було налагоджено виробництво великої рогатої худоби [10, с. 361, 364, 376]). Безперечно, віддання переваги економічному аспекту у вивченні поміщицької садиби засобами історичного краєзнавства також сприятиме розбудові теоретико-методологічної бази цієї галузі як відповідне загальним вимогам щодо актуальних тематичних напрямів наукового пошуку у царині вітчизняної історії [9].

Вагомим складником проведення історико-краєзнавчих розвідок за період з другої половини 1990-х до кінця 2000-х років є видання спеціалізованих часописів, чіє функціонування забезпечується співпрацею обласних історичних музеїв, регіональних відділень Всеукраїнської Спільноти краєзнавців, центральних наукових установ. Співробітництво вчених та краєзнавців-аматорів у таких виданнях, як «Родовід»,

«Сіверянський літопис» (Чернігів), «Археологічний літопис Лівобережної України» (Полтава), «Народознавство», «Краєзнавство» (Київ) тощо, сприяє удосконаленню методологічних підходів до застосування джерельно-архівних матеріалів у краєзнавчих розвідках. Приміром, з 1998 року на базі Чернігівського історичного музею імені В. В. Тарновського видається багатопрофільний часопис «Скарбниця української культури», на сторінках якого у публікаціях чернігівських науковців та дослідників з інших регіонів Л. І. Зеленської, Т. Ф. Литвинової, Н. Д. Населевець, Л. В. Студьонової, Н. Є. Самохіної проаналізовано архівні збірки сімейств Кулішів, Лизогубів, Милорадовичів, Полетик, Тарновських, що зберігаються у фондах історичного музею, інших музейних установ Чернігова, введено до обігу цінні епістолярні документи, які мають бути задіяні у вивченні історії родових садиб лівобережної інтелектуальної еліти, запропоновано історичні нариси щодо окремих родин. На сторінках часопису, у роботах Г. П. Арендар, О. Б. Коваленка, І. М. Ситого, І. В. Штанкіної та інших, оприлюднені результати дослідження родових колекцій образотворчого та вжиткового мистецтва, старожитностей з фондів Чернігівського історичного та Чернігівського художнього музеїв, що можуть бути використані для реконструювання умов побутування у дворянських садибах різного ґатунку.

Тема дворянської садиби посіла помітне місце у енциклопедичних довідниках, збірниках історико-краєзнавчих нарисів, що вийшли з друку впродовж 2000-х років, – «Пирятинщина» (2005), «Чернігівщина incognita» (2004), «Прилуччина» (2007), де історія поміщицьких маєтків викладена в контексті історичного та геополітичного розвитку конкретних місцевостей, але, знову ж таки, детально мова йде лише про окремі садиби, помітні в історії краю, інші лише згадуються у контексті «біографії» певного населеного пункту.

Як один з результативних наслідків краєзнавчих розвідок щодо життєдіяльності лівобережних дворянських садиб на межі ХХ–ХХІ століть треба назвати створення нових та розбудова вже існуючих історико-культурних заповідників: статус «національного» отримав 2001 року історико-культурний заповідник «Качанівка» у Ічнянському районі Чернігівської області, почав діяти заповідник «Ганнина пустинь» у Борзнянському районі Чернігівської області, реконструйовано садибний комплекс у Гоголевому (колишня Василівка, раніше – Яновщина) Миргородського району на

Полтавщині. Активізується увага до значних палацово-паркових комплексів, пам'яток садово-паркового мистецтва, зокрема таких, як «Шарівка», «Старомерчанський», «Натальєвський» у Харківській області, «Тростянецький» на Чернігівщині. Ці установи поступово стають центрами, які консолідують зусилля істориків, музейних працівників, мистецтвознавців, педагогів щодо збереження, поглиблення, популяризації культурної спадщини, пов'язаної з функціонуванням поміщицьких садиб. Провідну роль у цьому процесі відіграє заповідник «Качанівка», навколо якого групуються краєзнавці-аматори, історики-краєзнавці, фахівці з інших галузей гуманітарного знання. Автором численних публікацій про власників та гостей садиби «Качанівка» є головний зберігач заповідника Г. А. Петренко. Із цією установою продуктивно співпрацюють провідні музеєзнавці, історики різних областей України, приміром, нещодавно С. О. Половніковою, однією з провідних працівників Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського, підготовлено до друку альбом гостей садиби, що містить цінні відомості про кожного з власників понад шестисот автографів з альбому. На базі заповідника проводяться науково-практичні конференції, одним з головних питань яких є визначення перспектив музеєфікації поміщицьких садиб України.

У той самий час зауважимо, що у сфері державної охорони, консервації поміщицьких садибних комплексів на землях колишньої Лівобережної України, як і в інших регіонах країни, зостається невирішеним значний комплекс проблем. Зокрема, не з'ясовано питання подальшої долі садиби у селі Березова Рудка (Закревських), тільки нещодавно вирішено відновити ансамбль садиби Киселів у Дідівцях, у приватне користування передано флігелі садиби Скоропадських у Тростянці, чим унеможливлено створення у майбутньому історико-культурного заповідника «Масток І. М. Скоропадського» із залученням території дендропарку.

Нарешті, як окрему ланку процесу освоєння теми дворянської садиби минулого у царині краєзнавства треба виділити явище функціонування сільських історико-краєзнавчих, історико-меморіальних музеїв, відкритих на базі колишніх маєтків переважно впродовж 1960–1980 років, що зараз знаходяться у різному стані збереженості. Зокрема, лише у Ічнянському, Бобровицькому, Бахмацькому районах Чернігівської області діють музеї у селах Іржавець (меморіальний музей-садиба Л. М. Ревуцького), Вороньки (краєзнавчий музей, значну частину якого присвячено історії садиби М. М.

Кочубея (онука С. Г. та М. М. Волконських), Шевченкове (меморіальний музей М. М. Ге). Створені зусиллями місцевих краєзнавців, ці та подібні до них музеї вимагають активної допомоги, осучаснення форм наукової діяльності та педагогічно-просвітницької роботи. Так, після смерті засновника музею О. С. Циганка була збережена лише частка створеної ним експозиції [14, с. 195], вагома збірка, присвячена садибі Волконських – Кочубеїв, що підібрана стараннями вчителя-краєзнавця М. Ю. Шутого, потребує нагальних змін умов утримання та експозиційного оновлення. Тобто, питання збереження та розвитку сільських музеїв, у діяльності яких відбито історію тієї чи іншої старовинної садиби, має також посісти одне з провідних місць у діяльності істориків-краєзнавців.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Отже, дійдемо висновку, що у сучасному історичному краєзнавстві накопичено цікавий досвід дослідження феномену дворянської (поміщицької) садиби Лівобережної України XIX століття шляхом ретельної реконструкції національно-регіональних традицій життєдіяльності краю. Аналіз наукових практик, вживаних історичним краєзнавством для висвітлення означеного питання, доводить, що їхня ефективність для комплексного дослідження дворянської садиби обумовлена всеохоплюваністю цієї галузі гуманітарного знання. Краєзнавцями використовуються різноманітні форми роботи – вивчення історії поміщицької садиби як складника історії населеного пункту, краю у цілому, аналіз збережених колекційних маєткових зібрань, публікація наукових розвідок із садибної тематики у спеціалізованих часописах, налагодження дослідницької роботи у історико-культурних заповідниках. Водночас залишається невирішеним комплекс питань: розширення спектру розвідок (характеристика садиб як кумулятивно-інформаційних центрів, активізація економічних, генеалогічних, соціокультурних аспектів краєзнавчих досліджень), налагодження співпраці істориків-краєзнавців з фахівцями інших видів краєзнавства (географічного, літературного, педагогічного тощо) для оптимізації наукової роботи. Вирішення цих питань має сприяти утворенню у вітчизняному науковому просторі галузі, провідним завданням якої буде багатопрофільне системне вивчення історико-культурного феномену дворянської садиби (поміщицького маєтку) різних регіонів України.

ЛІТЕРАТУРА

1. Барабаш Н. С. Рід Білозерських та культурний світ України XIX – початку XX ст. / Н. О. Барабаш. – К. : Видавничий дім «Стилос», 2007. – 264с. : іл.; Петренко О. С. Панський маєток на Східному Поділлі наприкінці XVIII – у першій третині XIX ст.: соціально-економічні та етноконфесійні відносини : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / О. С. Петренко – К., 2005. – 19 с.; Темірова Н. Р. Поміщики в Україні в 1861–1917рр. : соціально-економічна еволюція / Н. Р. Темірова. – Донецьк : ДонНУ, 2004. – 319 с.; Шевченко Л. С. Палацово-паркові ансамблі Полтавщини XVIII – XIX ст. : дис. ... канд. архітектури : 18.00.01 / Шевченко Л. С. – К. : НАОМА, 2003. – 277 с.
2. Бірнова О. Ю. Поміщицькі садиби Харківської губернії (перша половина XVIII – початок XX століття) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / О. Ю. Бірнова. – Харків, 2009. – 20 с.; Будзар М. М. Дворянська сільська садиба Лівобережної України XIX ст.: типологія та еволюція культурних форм : дис. ... канд. іст. наук : 26.00.01 / М. М. Будзар. – Київ : ДАКККіМ, 2009. – 290 с.
3. Ванцак Б. С. Марнотратниця / Б. С. Ванцак // Слово і час. – 1994. – № 8 (404). – С. 86–89; Гайдай Г. В Сокиринці до Галаганів / Г. Гайдай // Скарбниця /. – 1996. – № 10 (50). – С. 5–8, № 11 (51). – С. 4–8, № 12 (52). – С. 1–5; 1997. – № 1 (53). – С. 1–6; Кішик В. В. Кочубеї з Диканьки – колекціонери, нумізмати, археологи / В. В. Кішик // Археологічний літопис Лівобережної України. – 1998. – № 1/2. – С. 138–142; Обуховський С. І. Марковичі у Сварковому / С. І. Обуховський // Глухів і Глухівщина в історії українського національного відродження. Творча спадщина родини Марковичів / [упоряд.: В. І. Акуленко, Н. В. Артинуца]. – К. : Ін Юре, 1999. – С. 101–107; Студьонова Л. В. Дворянські гнізда / Л. В. Студьонова // Чернігівське повітове земство : сторінки історії. – Ніжин : ТОВ «Видавництво «Аспект-Поліграф», 2003. – С. 65–73.
4. Кашаба О. Ю. Феномен історичного краєзнавства у контексті розвитку історичної науки / О. Ю. Кашаба // Краєзнавство. – 2005. – С. 31–34.
5. Колесник І. І. Інтелектуальне співтовариство як засіб легітимізації історії України. XIX століття / І. І. Колесник // Український історичний журнал. – 2008. – № 1. – С. 169–193.
6. Куделко С. М. Деякі питання сучасного історичного краєзнавства / С. М. Куделко // Краєзнавство. – 2005. – С. 219–220.
7. Литвинова Т. Господарські проекти М. П. Миклашевського / Т. Литвинова // Сіверянський літопис. – 2005. – № 2/3– С. 49–54.
8. Лукомський Г. Українська художня спадщина / Георгій Лукомський // Хроніка-2000. Український культурологічний альманах / [Редкол. Ю. Буряк (гол. ред.) та ін.]. – К., 2005. – Ч. 1, вип. 61/62. – 619 с.; Ч. 2, вип. 63/64. – 632 с.
9. Реєнт О. П. Історія України XIX – початок XX ст.: методологічний зріз і тематичні напрями наукового пошуку / О. П. Реєнт // Український історичний журнал. – 2007. – № 6 (477). – К. : Наукова думка. – С. 218–232.
10. Россия: полное географическое описание нашего отечества : настольная и дорожная книга для русских людей. – Т. 7 : Малороссия / [Б. Г. Карпов, Н. Я. Пора-Леонovich, Ф. А. Виноградов, Я. Ф. Ставровский, Е. К. Замысловская, В. В. Морачевский, И. М. Малышева]. – СПб. : Изд. А. Ф. Девриена, 1903. – 517 [1] с., 8 л. вкл. : рис.
11. Савон О. А. Дідівці: садиба творчості і доброти / О. А. Савон. – Прилуки [б. в.], 1993. – 34 с.
12. Супруненко О. Б. Археологія в діяльності першого приватного музею України: Лубенський музей К. М.Скаржинської / О. Б. Супруненко. – Полтава : Археологія, 2000. – 392 с.
13. Тесля М. П. Історія сіл Залізняка та Верхня Сироватка / М. П. Тесля. – Суми : ВАТ «СОД», вид-во «Козацький вал», 2009. – 402 с. : портр.
14. Товстоляк Н. М. Актуальні проблеми краєзнавчого дослідження українських дворянських садиб / Н. М. Товстоляк // ХНПУ ім. Г.С. Сковороди : зб. наук. праць. – Харків: Майдан, 2008. – Вип. 29–30 ; сер. «Історія та географія». – С.194–197.
15. Товстоляк Н. М. Господарство поміщицьких садиб України кінця XVIII–початку XX ст. як об'єкт досліджень історичного краєзнавства (на прикладі Парафіївського маєтку Борзнянського повіту Чернігівської губернії) / Н. М. Товстоляк // ХНПУ ім. Г.С. Сковороди : зб. наук. праць. – Харків: Планета-Прінт, 2009. – Вип. 35 ; сер. «Історія та географія». – С.151–153.